

A puszták papja, avagy Jeremias Schwartzwalder esete a protestáns unióval

CSEPREGI ZOLTÁN

Amit a 18. század első felében létrejött dél-dunántúli német evangélikus gyülekezetek kezdeti éveiről s első papjaik életéről a történeti eddig kutatás megállapított, az voltaképpen egy ember, Schmidt János (1889–1958) györkönyi lelkész fáradhatatlan anyaggyűjtésén alapul. Ennek eredményei nemcsak az ő tanulmányaiban jelennek meg,¹ hisz az ő Németországba került, s ma Ulmban őrzött kéziratait használták fel Spiegel-Schmidt Frigyes,² Schmidt-Tomka Gusztáv³ és Szita László⁴ kutatásaik során.⁵ A következőkben Schmidt János adatait szeretném néhány eddig fel nem használt kézirat segítségével kiegészíteni, melyek közül két levelet dolgozatomban végén teljes terjedelemben közlök is.

1722. február 25-én Tolna vármegye közgyűlése a következő határozatot hozta: a varsádi prédikátor elfogandó és a pécsi vikáriushoz kísérendő, ha azonban részéről bűnügy forogna fenn, úgy visszaküldendő megbüntetés végett. A vád itt még nem szerepel, egy későbbi ülés jegyzőkönyvéből tudni, hogy Jeremias Schwartzwalder (1684–1731) varsádi evangélikus és Mocsay János (1690k–1737) nagydorogi református lelkészeket istenkáromlás vádjával tartóztatták le.⁶

Mocsay János⁷ ügyét könnyen megismerhetjük a pécsi egyházmegye 1722-es vizitációs jegyzőkönyveiből.⁸ Az 1719-es és 1722-es canonica visitatióknak az volt az előzményük, hogy az 1715. évi XXX. tc. létrehozta az ún. pesti vallásügyi bizottságot a kölcsönös sérelmek kivizsgálására. Wilhelm Nesselrode gróf pécsi püspök a protestánsokra is kiterjedő egyházlátogatási joga gyakorlásával a pesti bizottságban hozandó határozatokat igyekezett megelőzni, hogy így idejekorán kész helyzetet teremtsen a vitás kérdésekben.

Bohuss Imre pécsi kanonok 1722. március 1–2-án látogatta meg a kajdacsi plébániához tartozó györkönyi evangélikus és nagydorogi református gyülekezeteket. Mocsay ekkor arra hivatkozott, hogy nem a pécsi megyéspüspök, hanem a kecskeméti református szuperintendens, Pathai János iurisdictionja alá tartozik, s nem akarta beengedni a nagydorogi imaházba a kanonokot, ám tiltakozása eredménytelen maradt. Ez a bevezető a folytatást is meghatározta: a keresztségre vonatkozó keresztkérdésekre kellett válaszolnia, majd egy korábbi prédikációját érintő szóbeszédre: egyszer azt állította volna, hogy Krisztus nem váltott meg mindenkit.⁹ A szomszéd falu lutheránus papja, Bárány György (1682–1757) ugyanekkor nem vonta kétségbe a katolikus egyházi felsőbbbség jogosítványait, parókiáját a hálósobáig terjedően megmutatta,

s nem is volt része kellemetlenkedésben.¹⁰ Mocsay blaszfémiajának lényege ezek szerint főleg nyakassága és a helvét dogmatika radikális képviselője volt.

Jeremias Schwartzwalderről hallgatnak a pécsi vizitációs jegyzőkönyvek, bár az kiderül belőlük, hogy a varsádi egyházlátogatásra már a február 25-i vármegyei gyűlés után, így valószínűleg a lelkész távollétében került sor.¹¹ A varsádi lelkész blaszfémiaját ezért egy másik forrás, Bárány György történeti feljegyzései segítségével közelítjük meg. Ő úgy tudja, hogy Schwartzwaldernek két bűne is volt: a reformátusoknak kovászos kenyérral osztott úrvacsorát, s egy gyermeket újra megkeresztelt, kit a katolikus pap korábban ugyan már vízzel, ám a szokásos formula nélkül részesített ebben a szentségben (már megint a keresztség!).¹²

Ez a közlés elég érdekessé teszi a varsádi lelkész személyét ahhoz, hogy múltjával is megismerkedjünk. Többek feltételezésével szemben¹³ nem a birodalomból, hanem Körmöcbányáról származott, itt végezte iskoláit és tanult meg anyanyelve mellett magyarul és szlovákul is. 1707-ben iratkozott be Halléban az egyetemre,¹⁴ ahol egy német gyászverse nyomtatásban is megjelent.¹⁵ 1711-ben August Hermann Francke (1663–1727) segítségével Sziléziában jutott álláshoz Johann Christoph Schwedler (1672–1730) pietista lelkész¹⁶ mellett. Hazatérve előbb Pozsonyban, majd 1718-tól Varsádon tartózkodott a Hessentől érkezett telepesek pásztoraként. 1720-ban ordinálta Daniel Krmann (1663–1740) szuperintendens.¹⁷ A varsádiak közül ketten kísérték a hosszú útra: Pozsonyig szekéren, onnan tovább Mijavára lovon mentek.¹⁸ Ekkor már kiterjedt körzet várta haza: elhunyt magyarkeszi kollégája, Ján Krmann (1669–1720, a szuperintendens öccse) után évekig ezt a gyülekezetet is ellátta, de ő nyitotta ugyanebben az évben a majosi anyakönyvet, s a következőben már Kismányokot is pásztorolnia kellett.¹⁹

1721. szeptember 17-én Schwartzwalder levélben fordult professzorához, Franckéhoz. Elmesélte, hogy missziói hevületből otthagya sziléziai állását és hazatért. Először Pozsonyban próbált álláshoz jutni volt hallei diáktársai segítségével, de ezek a tudóskodás ürügyén csak világi hívságoknak hódoltak. Innen került Varsád pusztájára hesseni telepesek közé, ahol a környezetében három felekezet és három nemzetiség él, ezért a német mellett magyarul és szlovákul is kell prédikálnia. Nagy az ínség, pénzük nincs, s hiány van könyvekben. Kátékat, Újszövetségeket és énekeskönyveket kér.²⁰ Francke válasza²¹ és a könyvcsomag sajnálatos módon nem jutott el hozzá.

Schwartzwalder újabb levele már Pozsonyban kelt 1723. szeptember 14-én. Ebben már nem szolgálata, hanem távozása körülményeiről számolt be. Hesseni hívei közé reformátusok is érkeztek,²² akik arra kérték, hogy kovászos kenyérral osszon nekik úrvacsorát. Ifjúkorában Konrad Dieterich²³ kátéjából²⁴ azt tanulta, mindegy, hogy az úrvacsorai kenyér búzából, rozsból vagy kovással készül.²⁵ Megvizsgálta hitüket, ők minden kérdésére igennel feleltek, ezután tovább tanította őket az úrvacsora természetéről, majd sor került a szertartásra, ahol a lutheránusoknak ostyát, a reformátusoknak kenyeret osztott. Ez felháborodást keltett mind katolikus, mind evangélikus körökben, különösen majosi kollégája, Friedrich Samuel Bertram acsarkodott rá. Elfogatása után 7 hétig raboskodott Pécsen, 50 botot kapott, és kiutasították a vármegyéből.²⁶

Ez a levél két ponton egészíti ki a Báránynál olvasható adatokat: a Dieterich-féle káté szövegére való hivatkozással és Bertram negatív szerepével.

A citált káté a kor legnépszerűbb tankönyve volt, nemcsak Körmöcbányán használták,

hanem a legtöbb magyarországi evangélikus középiskolában. Hogy a közvélemény mégsem értett egyet a varsádi lelkipásztorral, annak az lehetett az oka, hogy ő igencsak kiragadta összefüggéséből az idézetet. A szerző itt ugyanis éppen megrója a katolikusokat és a reformátusokat, hogy ezek a búza-, ill. kovászos kenyérhez ragaszkodnak. Dieterich szellemében tehát Schwartzwaldernek nem engednie kellett volna a reformátusok kérésének, hanem meggyőzni őket tévedésükről, ő azonban a kátét idomította a rendkívüli helyzethez és nem fordítva.

Bertram esetében az a figyelemreméltó, hogy ő ugyanúgy hallei pietista, mint Schwartzwalder, s valószínűleg éppen ennek első levele vezette őt Majosra.²⁷ Bél Mátyástól (1684–1749) tudjuk, hogy hazájából távozni kényszerült,²⁸ ennek oka anyagi körülményeiben is lehetett, hiszen nem ő az egyetlen, aki a hallei „szegények egyetemén” végzett tanulmányai után a tolnai határvidék ínséges gyülekezeteiben jutott csak lelkészi álláshoz. Abban viszont, hogy az ifjú teológust Francke Pozsonyba küldte Bélhez, ő pedig Schwartzwalder mellé Majosra, minden bizonnyal a varsádi lelkész fent idézett levelének lehetett döntő szerepe („az aratnivaló sok, de a munkás kevés” – írta levelében Schwartzwalder). A két pietista ellentétét talán eltérő háttérrel (magyarországi kontra birodalmi) lehet magyarázni. Bertram nemcsak kollégájával nem fért meg, Bárány György tudósítása szerint saját híveinél is kitelt a becsülete: ugyanebben az évben kölcsönvett pénzzel majd félévre nyomtalanul eltűnt, visszatérve nem csodálkozhatott, hogy állását közben betöltötték.²⁹ Schwartzwalder varsádi utódja, Georg Adam Kolb és Bertram majosi utódja, Johann Egerland egyszerre nyerték el Daniel Krmanntól az ordinációt szeptember 18-án Mijaván.

A Pécsről szabadulós és a vármegyéből kitiltott Schwartzwalder Bárány György esperes megbízásából néhány hónapig előbb éppen Bertram helyettese volt Majoson, majd ideiglenesen Gyönkön működött,³⁰ végül Pozsonyba távozott. Itt érte a Veszprém megyében letelepülő szlovákok hívása, 1725-ben már Bakonycsernyén lelkészkedett,³¹ de a bakonytamásiak is mint papjukról emlékeznek meg róla.³² 1731-ben hunyt el Móron,³³ varsádi hívei meggyőződése szerint az ottani kapucinusok mérgezték meg.³⁴

Schwartzwalder sorsa minden tragikus vonása ellenére szokványosnak nevezhető. Ami miatt mégis méltó figyelmünkre, az az, hogy meggondolatlan úrvacsoraosztását kortársai máris tágabb összefüggésben szemlélték, s a protestáns unió kérdésével hozták összefüggésbe. August Hermann Francke ezt a jegyzetet fűzte Schwartzwalder beszámolójához: „Ha az unió ügyével mindenki így pórul járna, akkor hamarosan lekerülne a napirendről.”

A protestánsok együttműködésének Magyarországon a már említett pesti vallásügyi bizottság összeülése adott akkor aktualitást, de az evangélikusok bizalmatlanok voltak a református tapogatózásokkal szemben.³⁵ Az unió gondolatának képviselője, Christoph Matthäus Pfaff (1686–1760) tübingeni professzor ezekben az években Bél Mátyással is levelezett,³⁶ aki – Franckéhoz hasonlóan – legfeljebb a két protestáns felekezet közös politikai fellépését tudta elképzelni, nem pedig a tanításbeli egységet,³⁷ márpedig a varsádi lelkész a teológiai közeledés ingoványos talajára lépett! Semmi nyoma annak, hogy Schwartzwalder ismerte volna Pfaff tanait, akinek ugyanekkor magyarországi hallgatói is voltak, pl. Konrad Leopold Tiefftrunk és Michael Weiß: egyikük varsádi, másikuk kismányoki utódja lett a következő években Schwartzwaldernek. Weiß még emlékkönyvében is megőrizte a híres professzor keze vonását.³⁸ A pórul járt pietista lelkész nem is a dogmatikai szinkretizmust, hanem a gyakorlati oltárközösséget

valósította meg, s kísérletének sokáig nem akadt folytatása. A hazai pietisták egy nemzedékkel később hasonló gyakorlatiassággal alakítják ki a magyar protestáns kegyességi irodalom kánonját: Friedrich Wilhelm Beer (1691–1764) pozsonyi evangélikus rektor 1739-ben Johann Arndt (1555–1621) *Igaz kereszténységével szeretné a református atyafiakat építeni*,³⁹ Sartoris János (1695–1756) nemescsói lelkész pedig ugyanezen mű előszavában⁴⁰ az evangélikus híveknek ajánl olvasmányul puritán műveket. Jellemző, hogy ez az irodalmi „unió” ugyanúgy nem talált támogatásra a német pietizmus hallei fellegvárában, mint Jeremias Schwartzwalder lelkipásztori indíttatású lépése.

Függelék

Jeremias Schwartzwalder Magyarországon keltezett levelei August Hermann Franckénak

1.

Varschad, den 17. Sept. 1721.

Mit Jesu segen!

Hoch und wohlehrwürdigster Herr Professor, mein insonders liebwehrtester Herr Praeceptor!

Alldieweil andere meiner commilitones, nehmlich herr Wásony rector in Raab⁴¹ und andere mehr, die kühnheit sich nehmen und an Sie schreiben und selbe auch hergegen wiederumb diejenige glückseligkeit oder die ehre geniessen, daß sie auch einer gegen antwort von Ihnen bekommend gewürdiget werden; also habe mich unterstanden und an Sie schreiben wollen, maßen ich so wohl Sie zum vater annehme und halte als andere und lasse andere, die vielleicht in Halle die frömmsten und eifrigsten gewesen sind, hernach aber ärger und weltlicher worden sind, als sie herein in Ungarn gezogen sind, nicht beßer seyn denn mich, ich bin so wohl ein kind meines vaters als andere.

Damit ich Sie aber mit großer weitläufftigkeit nicht aufhalte, so berichte Sie hiemit kürztlich, wie daß mich der liebe Gott nach unterschiedlichen fatis allhier in Ungarn als meinem irrdischen vaterland zwar gezüchtiget, alldieweil ich nur nach meinem vaterland geeilet und von herrn M. Schvedler, dahin ich durch Ihre commendations und geleits brief kommen, weggezogen und nach Ungarn geeilet, und wäre mir viel besser gewesen, wenn ich bey ihme blieben wäre. Er hat mich auch nicht gerne weggelassen, allein ich dachte die meinigen, sonderlich meine mutter zu besuchen oder sie vielleicht ja mein gantzes vaterland zu bekehren, eine solche bekehrsucht steckte in mir und aus diesem principio der bekehrsucht machte ich mich von M. Schvedler weg und zog in Ungarn. Da ich aber herein sonderlich nach Preßburg kam und zwar unter diejenigen, die mit mir in Halle studiret haben und sich die eifrigsten zu seyn dünckten. Siehe! da wurde ich mehr von ihnen zum bösen verleitet, verführet und gelocket zu aller weltlichen üppigkeit und lustbarkeit und dieses alles unter dem schein der gelehrsam-

keit, so muß sich diese edle gabe so schändlich mißbrauchen lassen von Ihren selbst eigenen heuchlerischen kindern. Als ich ihnen nun so folgete, dachte ich dadurch zu einigem dienst zu kommen und promovirt zu werden. Allein ich wurde nicht nur von ihnen verachtet und nicht promovirt, sondern ich wurde auch nach dem fluch des apost[els] Pauli zu allem gutten untüchtig.⁴² So weit kan einen die nachfolge der weltkinder und falschen brüder herab bringen, daß man nicht weiß wie.

Ich bin nunmehr in das schwehre wichtige ampt kommen und zwar in einem neuerbauten dorff oder wüsten, welches vorzeiten auch zwar gebaut gewesen, aber durch den türcken und andere völcker verwüestet worden und bis dato wüste gelegen ist. Dergleichen dörffer hierumb es noch mehr giebt, welche so wohl von päpstischen als evangelischen und reformierten oder calviner bewohnt und gebaut werden und zwar von leuten unterschiedlicher sprache als deutschen, böhmischen und ungar, in diesen dreyen sprachen, ungrisch, böhmisch und deutsch, muß ich auch mein ampt verrichten. Allhier in der pusta: Varschad deutsche leute sind aus dem reich herab gezogen und zwar was evangelisch-lutherische aus dem Heßischen Darmstädtischen, ja auch von des herrn Viebings⁴³ seinen pfarrkindern aus dem Stolbergischen sind etliche herein gezogen, die den herrn Viebing kennen, an dem ich auch kürztlich schreiben will. Bitte also um einen trost, ermahnung und antwort.

Mein pfarr salarium ist gantz gering, so daß ich selber nicht weiß, was ich hab. Auch großer mangel an schulbüchern, a.b.c., Catechismus, Neue Testamente, gesangbüchern. Die gemeinen sind groß, aber arm am gelde, nichts ist hier zu bekommen, von den städten wohnen wir gar weit und ist hier nichts als eine wüsteney. Darumb bitte ich im nahmen meiner armen gemeinden, Varsad, Majusch, Kisch Mányok dergleichen a.m., Sie wollen doch die liebe und barmhertzigkeit erweisen und etliche von besagten büchern, Catech[ismen], N[eu]en T[estamenten] oder gesangbüchern schencken, damit wir unverhindert den gottesdienst fortsetzen können. Ich selbst bitte auch um den 2dern theil des Hallischen Gesangbuchs, weil ich erste noch habe,⁴⁴ so möchte ich das andere auch gerne darzu haben, damit ich innigst daran ergetze. Mein einkommen ist fast nichts und lebe nur so von einem tag zum andern, maßen meine pfarrkinder das gantze jahr von der summa gelebt haben und nun alles weg ist, daß man also nur von dem jetzt bereitten seggen der ernte leben und denselben kaum erwarten kan. Bitte also noch m[ahl] gantz demüthigst, Sie werden sich so wohl über mich als auch über meine gemeine erbarmen und etwas weniges nur schencken. Es ist die erndte groß, aber wenig der arbeiter etc. Luc. 9.⁴⁵ Ob gleich das papstthum wütet und jetzt am allermeisten tobet als sonsten zu anderer zeit, so kan doch und will auch noch das kleine häufflein Gott vermehren, bitte auch, schliessen Sie mich samt meinen gemeinden in Ihr gebeth ein. Und hiemit schliessende empfehle Sie samt Ihrem gantzen hause und dem gantzen werck des Herren der allgewaltigen vorsorge dessen, auf dem man all sein anliegen werffen soll. Verbleibe hiemit

Dero zum dienst und gebeth ergebener

Jeremias Schwartzwalder teutscher prediger in Varsad, Kischmányok, Mejusch, böhmischer in Mutschi und an andern wüsteneyen.

Archiv der Franckeschen Stiftungen Hauptabteilung C 562:3. Autográf. Megjelent: Csepregi: Magyar pietizmus. 2000. 140–143. (nr. 37).

2.

Prefßburg, den 14. Septembr. 1723.

Hoch und wohlehrwürdiger, insonders vielgeliebter V[ater]!

Mit gegenwärtiger gelegenheit habe nicht umhin können, nochmahls an Ihr Ehrw. zu schreiben, massen ich von h. Eisenreich⁴⁶ von Wien vernommen, wie daß Ihr Wohlehrw. mir auff meinen brieff und bitte antworten und etwas zu meiner armuth bey meiner armseeligen pfarre an büchern oder sonsten etwas schicken wollen. Weil aber gedachter h. Eisenreich nicht wuste, wo mein ort zu finden, da er doch nur an herrn Wásony rect. in Raab oder nach Prefßburg an h. Beel hätte übersenden können, von denen beyden örtern mir es unverlohren wäre zukommen, weil er aber nicht wuste wohin, so schrieb gedachter h. Eisenreich Ihnen wieder zurück, daß Sie mir nichts schicken sollen.

Nunmehro berichte doch kürztlich, massen es sonsten viel papier brauchen müste, alles umbständlich zu erzehlen, doch werde ichs kürztlich Ihnen es umbständlicher berichten, meine fata, wie es mir gangen, auch was ich ausgerichtet, und wo ich mich anjetzo befinde. Ich bin von etlichen teutschen francken, die aus dem reich in Ungarn gezogen, ad pastorum beruffen worden. Nach dem ich nun das amt angetreten, habe ichs mit aller treue verwaltet und ihnen Gottes wort geprediget. Weilen sich aber auch etliche reformirte allda eingefunden unter ihnen, als welche mich ansprachen und baten, ich solte ihnen das heilige abendmahl auch reichen, aber NB nach ihrer arten, sagten sie, i.e. sies meineten pane fermentato, da ich denn bedencken trug hierinnen zu willfahren, doch weil ich in meiner jugend Dieterici⁴⁷ Catecheticam gelernet, allwo in einer quaestione de sacra coena stehet responsio: nihil interest sive sit panis NB fermentatus triticeus sive siligineus etc. Also war es mir nur zu thun umb ihren glauben und meinung von dem hochwürdigen sacrament zu prüfen ob sie das statuiren, was wir. Was ihr esset im sacrament etc.? Da sie dann überall mit ja geantwortet und gesaget: wir glauben das, was ihr glaubet, und da ich sie dann weiter berichtete und catechisirte, auch alle falsche vernunftts schlüsse wiederlegte mit den worten der einsetzung und so weiter, so bald fuhr ich zu und gab ihnen und den unserigen lutheranern zugleich sub duplici pane fermentato et hostio das heilige abendmahl. Allein das papsthum, mit welchem unsere lutherische prediger, die meisten zum wenigsten, in Ungarn mit heucheln, und die, die allereifrigsten im christenthum seyn wollen, mich hierinnen verdamtten, welches auch der in Mejusch gewesene zungendrescher und scurra nahmens Bertram, der sich grosse scientiam einbildete, auch that, er war zwar pfarrherr an gedachtem ort, allein er hatte sich ärger aufgeföhret, als ein anderer etc. Particularia will ich nicht viel erzehlen. Mit diesem papsthum, sage ich, heucheln anjetzo die meisten pfarrherren, absonderlich 2 in Prefßburg.⁴⁸ Dieses papsthum lies mich gleich gefangen nehmen als einen neuen ketzer und muste in Fünff-Kirchen 7 wochen im gefängnis liegen und 50 prügeln aushalten und dieses noch, wie das capitel allda vorwandte, aus sonderbahrer grosser gnade. Vitam perdidisti, sagte die pap[stliche] clerisey zu mir, und wolten mich zum verbren-

nen zum scheiterhauffen verurtheilen, allein da ich die 50 prügeln erlitten, wurde ich darzu ins exilium getrieben und befinde mich anjetzo in Preßburg.

Bitte unterthänigst umb dasjenige, was Sie mir haben schicken wollen, mir es noch zu schicken, was Sie wolten, und zwar wäre mir auch eine Hebreische Bibel nöthig, welche bey Ihnen im waysenhauße ist herauskommen cum notis rabbinicis et praefationibus,⁴⁹ bitte schönsten darumb, ich werde sie bezahlen, was sie kostet, wenn sie nur nicht allzu theuer wäre. Hiemit Gott befohlen verbleibe jederzeit

Dero dienstwilliger und gebethergebener

Jeremias Schwartzwalther Exul.

Bitte unterthänigst eingeschlossenen brieff an gedacht person h. Elers⁵⁰ zu übersenden.

[*Francke kézírása:*] Lege quaeso hanc epistolam. Wenn das negotium unionis allen so übel bekäme, würde es bald cessiren. Weiß h. Elers, wo die sachen stecken, die wir vorm jahr und lauter für Schwartzwalthern zusammen gebracht, kan er sie noch [...]. Mit der Ebr. Bibel ists nicht nöthig.

[*Külzeten:*] Tit. S. Herrn Hn. Elers

Herrn M. August Hermann Franken, Professori publico et Pastori an der Ulrichs Kirchen werde dieses geheben [?] in Halle

AFrSt/H C 562:4. Autográf. Megjelent: Csepregi: Magyar pietizmus. 2000. 148–150. (nr. 42).

JEGYZETEK

¹ Johann Schmidt: *Über Neubesiedlung der deutsch-evangelischen Gemeinde Varsád*. Deutsch-ungarische Heimatblätter 4. 1932. 232–241. *Német telepések bevándorlása Hessenből Tolna-Baranya-Somogyba a XVIII. század első felében*. Győr, 1939. *Szenicei Bárány György, a nagy pietista sárszentlőrinci lelkész és tolna-baranya-somogyi evangélikus egyházmegye megszervezőjének és első esperesének élete és munkássága*. 1682–1757. Paks, 1940.

² Friedrich Spiegel-Schmidt: *Das deutsche Luthertum in der „Schwäbischen Türkei“*. Auf Grund der Arbeiten von Johann Schmidt. In: H. Heimer – F. Spiegel-Schmidt: *Deutsches Luthertum in Ungarn*. Düsseldorf, 1955. 51–77.

³ Gustav Schmidt – Tomka: *Beiträge zur Geschichte des evangelischen Seniorats in der Schwäbischen Türkei*. München, 1976. Die Deutschen aus Ungarn 10.

⁴ Szita László: *A lutheránus németiség bevándorlása és településtörténete Tolna megyében a XVIII. században*. In: Dobos Gyula (ed.): *Tanulmányok*. Tolna Megyei Levéltári Füzetek 5. Szekszárd, 1996. 5–163.

⁵ A telepítések újabb irodalma: Fata, Márta: *Von der Ansiedlung zur Auswanderung*. Ein Beitrag zur sozial-historischen Erforschung der Migration der Deutschen in Südostdanubien im 18. und 19. Jahrhundert. In: uő.: *Die Schwäbische Türkei*. Lebensformen der Ethnien in Südwestungarn. Ergebnisse der Tagung des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde in Tübingen vom 10. und 11. November 1994. Schriftenreihe des Instituts für Donauschwäbische Geschichte und Landeskunde 5. Sigmaringen, 1997. 15–42.

⁶ Szita László (i. m. 24–25., 133–134.) idézi a Tolna Megyei Levéltárból: *Protocolla congregationis* II. 1722. 147., 189.

⁷ Mocsay János iskoláit Enyeden, Debrecenben, Patakon, Genfben, Bernben és Bázelen végezte, nagydorogi, majd cecei, később nagyharsányi lelkész és felsőbaranyai esperes, vö. Földváry László: *Adalékok a Duna-melléki Ev. Ref. Egyházkerület történetéhez*. Bp. 1898. I. 183, II. 39., 51., 78.

⁸ *Recensio Universi Cleri Dioecesis Quinque-Ecclesiensis, distincte a tempore amotae cum exitu seculi 17-mi tyrannidis turcicae, restitutaetque in his partibus tranquillitatis, adjectis quibusdam aetatem hanc antecedentibus, commentariis historicis illustrata per Josephum Brüsztle, Parochum Olaszensem in Dioecesi Quinqueecclesiensis*. 1–4. Pécs, 1874–1880. Mivel a szerb megszállás alatt a püspöki levéltár nagy kárt szenvedett, az alábbi esetekben egyedül erre a kiadásra hagyatkozhatunk.

⁹ Brüsztle 3,186: „Die 2. Martii eiusd. an. visitata est parochia conf. helv. in possessione Dorogh, (puta Nagy-Dorogh) ante annos 10. impopolata [...] Visitatio admissa est cum restrictione administratoris, respectu exemptione a jurisdictione eppali ordinarii Quinqueecclesiensis, siquidem palam et publice idem praedicans effutivisset: quod nullatenus eppo Quinqueecclesiensi, sed suo praetense Patajo eppo subjaceret; unde per consequens contra mandatum suae Mattis exceptit. His tamen non consideratis visitata est primo ipsa synagoga recenter in anno 1720. intra spatium 13. hebdomadam erecta, sarta tecta bene scandulis, et picto laqueari affebre tabulato ornata; cujus fundamenta lateritia et lapidea ex antiquae ecclesiae catholicae erutis materialibus genuum tenuis jacta sunt. – Hanc administrat a mensibus undecim Joannes Mocsay, annor. 32. novitate hereticorum dogmatum tumens, in Deum et orthodoxos blasphemans; studiosus (ut asserit) intra hoc regnum Enyédiensis, Debreczinensis, Patakensis; extra autem regnum Genevensis, Bernensis, Basiliensis, qui in his partibus studiorum ergo, imputato itinere, duobus annis divagatus est. Examinatus de baptismo respectu intentionis asseruit: nullatenus in ministro esse necessariam, et si desit, nihil nocere baptisato. Hic vir communi fama teste textum S. Pauli »In nomine Jesu« juxta innatam pervicaciae suae arrogantiam pro concione, non sine rudis plebis scandalo, sinistre interpretatus asseruit: hoc SS. Nomen non esse venerandum; ita consimiliter: non omnes a Christo redemptos esse; etc.”

¹⁰ Brüsztle i. m. 3,185–186: „Anno 1722. 1. Mart. visitata est per Emericum Bohuss canonicum parochia confession. augustanae in possessione Györköny [...] Et primo quidem ipsa domus dni praedicantii, in qua preces solitae ac conciones peraguntur; quae in se continet cubiculum mediocriter honestum, cameram versus occidentem, seu museum etc. [...] Hanc administrat ab anno 1718. (hoc enim anno hic locus impopulari coepit) providus ac circumspexus vir Georgius Bárány, annor. 49. studiosus civitatis Hala in Saxonia. Confessionis augustan. animae sunt 197. Catholici confessionis capaces 35. Calvinistae 13.”

¹¹ Brüsztle i. m. 4,471–473. Szita László (i. m. 134.) arról is tud, hogy a varsádiakat az istenkáromlásért pénzbüntetéssel sújtották.

¹² De ortu, propagatione et fati ecclesiarum evangelicarum in inlyto comitatu Tolnensi et Somogy brevis relatio per reverendum dominum Georgium Bárány, pastorem Szent Lorintziensem producta. (1739.) Megjelent: Csepregi Zoltán: *Magyar pietizmus 1700–1756*. Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 36. Bp., 2000. 228 (nr. 85): „Fata denique ecclesiae Varsadiensis, utpote: primus pastor fam. Ieremias Schwarzwaldler Cremnitziensis, satis religiosus, industrius, satis infelix. Primum, quod reformatos pane domestico ad postulatum eorum communicavit hac imprudentia, quod id publice fecerit una cum evangelicis, quibus hostias altero orbiculo consecravit, non sine offensione infirmorum. Accedit, quod ante ingressum Bertrami omnes Germanicas ecclesias percurrans alicubi offerunt infantem ad baptismum, quem catholicus plebanus iam ante aqua quidem baptismale adsperserit, sed quod librum ritualem non secum haberet, verba usitata adhibere non potuit, ideo mulierculis praecepit, ut mater e puerperio liberata infantem secum accipiat, ac melius baptisabit. Hinc rustici dubitantes infantem recte baptisatum esse, huic forte divertenti afferunt, quod ubi innotescit, capiunt pastorem et Quinque Ecclesiis in aresto detinent, reversalibus acceptis et 50 plagis inflictis dimittunt.”

¹³ Spiegel-Schmidt, i. m. 56–57. Bencze Imre: *Levéltárunk rejtőzködő értékei*. Ordinációs matrikulák. *Lelkipásztor* 74. 1999. 177–180., 178.

¹⁴ „Schwartzwalder, Jeremias Hungarico-Montano-Cremnicensis 22.10. 1707. Theol. 16 ggr.” Fritz Juntke: *Matrikel der Martin-Luther-Universität Halle Wittenberg. 1690–1730.* Halle, 1960. 412.

¹⁵ *Amicorum Lacrymae.* Halle: Orbán, 1708. RMK III. 4637. Szerzőtársai, Elias Mohl, Samuel Pellionis, Ján Kogler később Modorban, Selmecbányán és Teschenben a pietizmus neves képviselői lettek.

¹⁶ Lásd Ernst-Walther Paasch: *Über den Pietisten Johann Christoph Schwedler.* Aus den Kirchenbüchern von Greiffenberg und Nieder Wiesa. Jahrbuch für Schlesische Kirchengeschichte 76/77. 1997–98. 227–241. Schwartzwalder sziléziai levelei Franckéhoz: Archiv der Franckeschen Stiftungen Hauptabteilung (AFrSt/H) C 562:1–2.

¹⁷ Evangélikus Országos Levéltár G III (a biccsei kerület ordinációs anyakönyve) 44 (43): „Jeremias Schwarzwalder n. Cremnicii 1684 patre mich. matre Sus Kühlmanniana Varsadinum ad mrium voc. et ord. 1720 circa fest. Michaelis.” Másutt (I d 9,34,5,43) ez a kiegészítés is olvasható: „p. Varsadiensis apud Germanos novos incolas”.

¹⁸ A Varsádi Gyülekezeti Levéltárból Schmidt 1929. 235; 1940. 53; Spiegel-Schmidt i. m. 56.

¹⁹ Schmidt – Tomka i. m. 10–12. EOL Canonica visitatio Nagyszokoly: „...in Anno autem immediate subsequenti 1718. soli Lutherani conduxissent Praedicantium condam Joannem German, quidam Munia per triennium hic exercuisse obiit, in cujus locum successit quidam Jeremias nuncupatus, amoto ipso, successit Andreas Járfás...” Nagyszokolyi tartózkodását id. Magassy Sándor 1717–1720-ra teszi (Levéltárunk rejtőzködő értékei. Megjegyzések Bencze Imre cikkéhez. Lelkipásztor 74 (1999) 297–298.), pedig Ján Krmann halála előtt itt nemigen volt szükség rá. Valószínű viszont, hogy ordinációja előtt tanítóként tevékenykedett Varsádon és környékén.

²⁰ Varsád, 1721. szeptember 17. Megjelent: Csepregi: *Magyar pietizmus.* 2000. 140–143. (nr. 37).

²¹ Halle, 1721. december 19. Kiadása: Csepregi Zoltán: *Der Pietismus in Transdanubien (1700–1760).* Pietismus und Neuzeit 26. 2000. 171–182., 181. Csepregi: *Magyar pietizmus.* 2000. 143–144. (nr. 38).

²² Azokról a hesseni református családokról lehet szó, amelyek 1720-ban tűnnek fel Kismányokon, 1722-ben továbbmennek Nagyszékelybe, majd Gyönkön telepednek le végleg.

²³ Konrad Dieterich (1575–1639) gießeni teológiai professzor (1605-től), ulmi szuperintendens (1614-től), so-káig népszerű tankönyvek szerzője: *Neue Deutsche Biographie* 3,672.

²⁴ Cunradus Dietericus: *Institutiones catecheticae depromptae e B. Lutheri catechesi, et variis, recenter etiam B. Dn. Christiani Chemnitii notis in usum iuventutis scholasticae illustratae.* Lipsiae, 1722. (első kiadás: Gießen, 1613.)

²⁵ P. 592–593: „De re s. coenae terrena I. Pane. 12. Cujus qualitatis et figurae panis ille erit? Si modo ex aqua et farina pistus est, nihil inter est, sive sit fermentatus, sive triticeus, sive siligineus, sive frumentarius alius, sive itidem rotundus, sive oblongus, sive quadratus, sive alia quacunq; formula. / Non enim vel hujus generis panem Christus vetuit, vel illius praecepit. Ideoque omne hoc in Christiana libertate positum.”

²⁶ Schwartzwalder Frankénak. Pozsony, 1723. szeptember 14. Megjelent: Csepregi: *Magyar pietizmus.* 2000. 148–150. (nr. 42).

²⁷ Friedrich Samuel Bertram Kalbe/Saaléban született, 1712-től hallei diák, 1722. március 26-án ordinálta Daniel Krmann Majosra: EOL G III 44(48). 1732 és 1747 között Geltowban lelkészkedik. Franckéhoz írott levelei: AFrSt/H F 11:357–361.

²⁸ Bél Máttyás levelezése. Kiadta Szelestei N. László. Bp. 1993. 165. és 167. sz.

²⁹ Bárány i. m.: „N.B. Mira fata Maiosiensis ecclesiae cum primo pastore reverendo domino Bertram, qui collectis ad 70 fl. debitis mense Iunio discedit ex ecclesia in summa necessitate propter plurimos morbos, imo et morientes, sub praetextu, quod velit ad me venire: ille aliam viam elegit. Venit Iaurinum, inde in Saxoniam. Mox post discessum pastoris cursitant alii pro pastore, alii pro pecunia mutuo concessa. Cum lamentationes audiri non possent, nec spes reditus esset, in fine mensis Augusti alius pastor substituitur. Reverendus Bertram cum nova coniuge venit mense Novemb., sed redire cogitat.”

³⁰ Schmidt 1940. 93; Spiegel-Schmidt i. m. 56., Szita i. m. 133.

³¹ Payr Sándor: *Egyháztörténeti emlékek.* Forrásgyűjtemény a Dunántúli Ág. Hitv. Evang. Egyházkerület tör-

ténetéhez. I. Sopron, 1910. 373. Heiczinger János: *Bakonycsernye múltja a telepítéstől 1848-ig*. Bakonycsernye, 1974. Tanulmányok és források Fejér megye történetéhez 8. 27.

³² Görög Ernő: *A veszprémi evangélikus egyházmegye története*. Pápa, 1926. 27., 31. Id. Magassy Sándor idézett cikkében Schwartzwalder bakonytamási szolgálatát 1720–21-re teszi, ám ekkor még bizonyíthatóan Varsádon működött.

³³ Heiczinger i. m. 29., Bencze i. m. 178.

³⁴ A varsádi anyakönyvből idézi Spiegel-Schmidt (i. m. 57). Magassy (i. m. 298) Hrabovszky György Presbyterológiája alapján cáfolja ezt a feltételezést.

³⁵ Bél i. m. 165. sz.

³⁶ Vö. Bél i. m. 167. és 214. sz.

³⁷ „Vnio quidem politica, mutuae tolerantiae, et mitigandarum controversiarum propositum, perstat adhuc, quin incrementa sumit; sed vnio in doctrinalibus vix vnquam obtinebitur.” Bél i. m. 214. sz.

³⁸ OSzK Oct. Lat. 131:3. Vö: Vízkelety András: *Weiss Mihály soproni diák emlékkönyve*. Soproni Szemle 17. 1963. 167–169.

³⁹ Beer levele Gotthilf August Franckénak (1696–1769). Kiadása: Eduard Winter: *Die Pflege der west- und südslawischen Sprachen in Halle im 18. Jahrhundert*. Berlin, 1954. 251–252. Csepregi: *Magyar pietizmus* 2000. 215–216. (nr. 79).

⁴⁰ Jéna, 1741. Elöljáró beszéd § 12.

⁴¹ Vázsonyi Márton (1688–1737): 1708-tól 1712-ig hallei diák, 1724-ig győri rektor, ezután vadosfai lelkész.

⁴² Tit 1,16.

⁴³ Adam Viebing (*1678, Hasselfelde) ev. lelkész: 1706-tól hallei diák és árvaházi Freitischler, 1715-ben Wernigerodében működik.

⁴⁴ Johann Anastasius Freylinghausen: *Geist-reiches Gesang-Buch Den Kern Alter und Neuer Lieder Wie auch die Noten der unbekanntnen Melodeyen Und dazu gehörige nützliche Register in sich haltend In gegenwärtiger bequemer Ordnung und Form samt einer Vorrede herausgegeben*. Halle, 1704. Zweiter Theil: *Neues Geist-reiches Gesang-Buch, auserlesene, so Alte als Neue, geistliche und liebliche Lieder...* Halle, 1714. (Egy kötetben: Halle, 1741).

⁴⁵ Mt 9,37–38, Lk 10,2.

⁴⁶ Johann Rudolph Eisenreich: soproni származású bécsi kereskedő, 1703-tól kezdve a legfontosabb közvetítő a Dunántúl és Halle között, fia, Johann Jacob 1712-től hallgatott jogot Halléban.

⁴⁷ Konrad Dieterich (1575–1639) gießeni teológiai professzor (1605-től), ulmi szuperintendens (1614-től), sokáig népszerű tankönyvek szerzője: *Neue Deutsche Biographie* 3,672.

⁴⁸ Pozsonyban ekkor négy lelkész volt: Wodilay Márton, Johann Andreas Rabbacher, Bél Mátyás és Matthias Marth.

⁴⁹ Johann Heinrich Michaelis kiadása: Halle, 1720.

⁵⁰ Heinrich Julius Elers (1667–1728): Francke munkatársa, a hallei árvaház könyvkereskedésének (1697-től) és nyomdájának (1701-től) vezetője.